

Trogmayer Ottó

A korai neolithikum edény-idoljairól

1955 nyarán a Hódmezővásárhely melletti Gorzsa határrész északkeleti felében a „Vörös Partizán” termelőszövetkezet bekötő utat épített. A gépek újkőkori (Körös-kultúra) telepmaradványokat bolygattak meg a „Kovács tanya” elkülönítő nevet kapott lelőhelyen, melyet sokan összekevernek a határrész másik részén feltárt késő neolit tell településsel (Keleti tanya). Gazdapusztai Gyula a vásárhelyi múzeum régésze a korszak lehetőségei szerinti leletmentő-hitelesítő ásatást végzett, melynek során néhány kisebb jelentőségű objektum megfigyelése mellett különleges tárgyra bukkant.

Az ember — madár — alakú edényke másodlagos helyzetben feküdt a gépek által feldúlt területen. Múzeumba kerülése után kimosták a belsejében levő sárga agyagot, s benne a far részben kalcinált csontdarabkákat találtak. A töredékeket a helyi kórház egyik sebésze emberi maradványoknak határozta meg (GAZDAPUSZTAI 1957).

A hetvenes évek elején, amikor az *Idole* kiállítást készítettük szerettem volna újabb szakértői vizsgálatokat végeztetni, de a kérdéses maradványokat nem találtuk meg, azok csak 2004 év őszén kerültek helyükre.

Farkas Gyula professzor véleménye e cikk függeléke, ezért itt csak annyit említek meg, hogy a „gorzsai Vénusz” edény-idol belsejében egy 60 év körüli férfi elégetett koponyájának néhány töredéke volt. Kézenfekvő lenne hamvasztásos sírra gondolni, ám az elmúlt fél évszázad leletei alapján az úgy ennél sokkal bonyolultabbnak látszik.

Hazai leleteink között tudomásom szerint eddig négy edény-idolt ismerünk, melyek egyik azonos vonása az arc kiképzése. Az orrot kis bütyök jelzi, a szemeket pedig ferde bevágások, a száj jelzésére pedig egyetlen esetben sem került sor.

Az említett edények — Öcsöd, Rákóczi falva, Felgyő (1. kép 1), Gorzsa (1. kép 2) — közül az első három függeszthető edényke volt, erre utalnak a derék

magasságában elhelyezett átfúrt bütykök, valamint a két oldalt átfúrt peremrész. Három esetben a stilizált lábak mellett a naturalisztikusan kialakított far egyértelműen anthropomorf jelleget mutat. (GAZDAPUSZTAI 1957).

A negyedik, a Felgyőn ugyancsak a Körös-kultúra környezetében lelt tárgy aszkosz-szerű kialakítása arra indította Csalog Józsefet, hogy minden esetben madár idolról beszéljen (CSALOG 1959, 201). Többen, így magam is kételkedtünk feltevésében (TROGMAYER 1972, 7), ámde be kell látnom, hogy mai ismereteink birtokában hipotézisét nem szabad elvetnünk. Könnyen lehetséges, hogy az orrnak vélt kis bütyök a csórt formázza, ezért nincs a száj jelölve, ámde az a későbbi, már Haçilar korú edény-idolokon is előfordul, de a száj később csaknem mindenütt megvan. Itthon, a maszk-szerű arckiképzésű későbbi idolokon is hiányzik néha a száj jelölése.

Típusunk pontos párhuzamainak töredékei a Theszalonikétől nyugatra fekvő Nea Niklomedeia protoszklo korú településen kerültek elő, öt edényke töredékeiként, bizonyítva a hazai és a macedoniai lelőhelyek egykorúságát, esetleges rokonságát, különösen a kultuszok területén (RODDEN 1964, 565).

Jelen kis írásomnak nem célja az arcs edények, edény-idolok sorának feldolgozása, csupán a száj nélküli típus lehetséges értelmezéséhez fűzök néhány gondolatot.

Úgy vélem, hogy a „gorzsai Vénusz” nem hamvasztásos temetkezés nyomát őrizte meg, hanem a kora újkőkori koponyakultusz sajátos hazai emléke. Nem új találmány, hogy a kultuszok sokkal nagyobb területen mutathatnak rokonságot, mint az egyes kultúrák tárgyi hagyatéka, így halvány nyomaik is különlegesen fontosak.

A halotti kultuszok vizsgálatánál bebizonyítható, hogy Anatólia, Palesztína korai, még kerámiát nem ismerő újkőkori kultúrái, amiként a Körös-kultúra emberei is halottaikat a településen belül temették el.

Az már más kérdés, hogy igen kevés, az egykori lakosság lélekszámához képest elenyésző számú csontvázra bukkantunk. Lehetségesnek tarthatjuk, hogy a társadalom valamilyen okból kiemelt egyedei lettek örök nyugalomra a házak között, a többiek sorsáról sem tudunk.

Egy különös jelenségsoporra azonban feltétlenül fel kell figyelniünk, ez pedig a meglehetősen ritkán előforduló koponyakultusz, mely területenként szinte kivétel nélkül a legkorábbi újkőkori időszakhoz kapcsolódik. A korai Natoufien időszakban Eynanban egy esetben öt, egy másik esetben kilenc elkülönített koponyát találtak. Haçilar legkorábbi rétegében is letek egy koponyacsoportot. Az egyik legfontosabb megfigyelést Jerikó legalsó rétegében (PPNA) tették, ahol házak padlója alatt koponya nélküli vázakat tártak fel. A koponyákra a házban letek, sorokba, vagy körökbe rendezve. A felette levő rétegben ugyancsak voltak fej nélküli vázak, csakhogy ez esetben az állkapocs is a váz mellett maradt. A koponyák ez esetben is a lakótérben voltak, de most már egyenként. Az elkorhadt lágyrészeket gipszes keverékkel kiegészítették, a szemeket kagylókkal pótolták, azaz portrékat akartak visszaformázni a megmaradt csontfelszínre (KENYON 1957).

A nevezetes jerikói tíz koponyán kívül az Ain Mallaha melletti Beiszámum-ban és a Hermon hegység déli részén fekvő Ramadban is kerültek elő hasonló koponyakultusz maradványai. Ez utóbbi radiokarbon kora 6200 BC. A jerikói leletek (PPNB) 8000 BC korúak. A hazai Körös leletek 6000 BC körüliek (MÜLLER-KARPE 1968, 349).

Çatal Hüyük szentélyeiben, avagy lakótereiben is

megtalálhatók az eredetileg prémbe vagy textilbe csavart halottak maradványai. Különös megfigyelés, hogy több esetben a már csaknem teljesen hústalanított halottat temették így. Gyakori a koponyafestés, azaz pontosabban a halott fejének gyakrabban vörös, ritkábban kék vagy zöld színezése. Mellékletként fából készült ládikák, edények voltak a vázak mellett.

Különösen fontos számunkra, hogy itt kerültek napvilágra azok a falfestmények melyeken sárkány-szerű hatalmas madarak között, fej nélküli ember alakok menekülnek(?), vagyis a jerikói mítosz egyik megjelenítésére bukkantak (MELLAART 1967).

Nehezen tudok megszabadulni attól a gondolatától, hogy a „gorzsai Vénusz” madárember figurája valamilyen ehhez hasonló kultusz helyi változata. Nem lehet véletlen, hogy a Nea Nikomedeián lelt töredékek is valaminő aszimmetrikus edények darabjai, melyek talán szintén madárembereket ábrázoltak (RODDEN 1965).

Az már aztán a fantázia világába tartozik, hogy ezek az alakok a későbbi mítoszok Hárpia alakjait formázzák-e. A háрпиák asszonyképű, madártestű szörnyek, akik gyermekeket és lelkeket ragadtak el a szélnél is sebesebben.

Összegezve mondanivalómat: Öcsöd, Gorzsa, Rákóczipfalva és Felgyő különös edénykeit, legyenek azok ember, madár, vagy akár madárember ábrázolások a korai újkőkori koponyakultusz emlékeinek tartom, és úgy vélem, hogy ezek a közel-keleti párhuzamokhoz hasonló kultusz Kárpát-medencei megjelenési formáját jelenthetik.

Irodalom:

CSALOG 1957

Csalog J.: *Újkőkori idoljaink arcformájának kérdéséről.* — *Sur la question de la forme de visage de nos idoles néolithiques.* ArchÉrt 84 (1957) 207–211.

CSALOG 1959

Csalog J.: *Öcsöd Kendereshalom.* ArchÉrt 86 (1959) 201.

GAZDAPUSZTAI 1957

Gazdapusztai Gy.: *A Körös kultúra lakótelepe Hódmezővásárhely-Gorzán.* — *La colonie d'habitation de la civilisation de Körös í Hódmezővásárhely-Gorzsa.* ArchÉrt 84 (1957) 3–13.

KENYON 1957

Kenyon, K. M.: *Digging up Jericho.* London 1957.

MELLAART 1965

Mellaart, J.: *Earliest Civilisations of the Near East.* London 1965.

MELLAART 1967

Mellaart, J.: *Çatal Hüyük.* London 1967.

MÜLLER-KARPE 1968

Müller-Karpe, H.: *Handbuch der Archaeologie II. Jungsteinzeit.* München 1968.

RODDEN 1964

Rodden, R.: *An European Link with Çatal Hüyük.* In: *The Illustrated London News.* April 11. 1964.

RODDEN 1965

Rodden, R.: *An Early Neolithic village in Greece.* *Scientific American* 212 (1965).

TROGMAYER 1969

Trogmayer, O.: *Die Bestattungen der Körös-Gruppe.* MFMÉ 1969/2, 5–15.

TROGMAYER 1972

Trogmayer, O.: *Frühneolithische anthropomorphe Gefässe.* In: *Idole.* Wien 1972.

Szakvélemény a Hódmezővásárhely-Gorzsa Kovács tanya lelőhelyen Gazdapusztai Gyula régész által 1955-ben feltárt hamvasztott csontokról

Az 55.47.2 számmal ellátott hamvasztott csontok vizsgálatára vonatkozóan Nemeskéri–Harsányi közölt 1968-ban egy részletes útmutatást. A megküldött csontmaradványokról (2–7. kép) ennek figyelembe vételével fogalmazzuk meg véleményünket.

A csontmaradványok megtartási állapota

A csontok felszíne világos és sötét színű foltokkal tarkított, főként fehér színű. Ez megfelel a Nemeskéri–Harsányi módszer alapján a b/szürkésfehér fokozatnak. Megemlítjük, hogy az idézett módszer szerint szín alapján tizenegy (a-k) változat fordulhat elő. A legjobban kiégetett első (a) fokozat színe krétafehér, a legkevésbé égetett csontok színe szénfekete (k) fokozat.

A csontmaradványok nagysága, valamint színe alapján arra lehet következtetni, hogy a hamvasztás nem volt teljesen tökéletes, közepes mértékű és nem túl magas hőmérsékleten történt, de kétségtelen, hogy hamvasztott csontokról van szó.

A vizsgálatra megküldött csontmaradványok száma tizenhét. Nagyságuk változó. A nagyobb darabok 50 x 31 mm, 36 x 32, illetve 36 x 22 mm nagyságúak. A további csontok mérete ezeknél kisebbek, a legkisebb 7 x 5 mm-es.

A csontok nagysága szerint Chochol öt változatot különböztet meg. A harmadik változat szerint a csontmaradványok közepes — 11–50 mm — nagyságúak, makrofragmentáltak.

A csontmaradványok nagyságából következtetni lehet a hamvasztás mértékére, valamint arra, hogy azok gyermek, vagy felnőtt egyéntől származnak-e.

A csontmaradványok nagysága és vastagsága egyértelműen kizárja, hogy azok gyermekcsontok lennének, egyben előbbi véleményünket is alátámasztják, azaz az égetés nem volt tökéletes.

Mivel kevés számú csontmaradvány került elő és feltételezzük, hogy az ásatás során az összes csontdarabot megmentették, az is elképzelhető, hogy a megmentett csonttöredékek a máglya széléről származnak, vagy a hamvasztás során annak széle felé estek le, míg a nagyon kicsi töredékeket nem is szedték össze a hamvasztást követően.

A hamvasztott csontok lehetnek nem, vagy alig deformáltak. A vizsgált maradványokon deformáltság nyoma nem figyelhető meg, ami szintén a nem tökéletes égetést támasztja alá.

A csontok eredete

A hamvasztott csontok esetében egyik legfontosabb kérdés az, hogy azok ember, vagy állat csontjai voltak-e. Az állatcsontokra jellemző, hogy a kompakt állomány vasta-

gabb, mint az emberi csontokon. Ez különösen jellemző a hosszú, csöves csontokra.

A vizsgált csontmaradványok egyértelműen arra utalnak, hogy azok lapos koponyacsontok. Kompakt állományuk vékony, a külső és belső kompakt réteg között minden csontmaradványon jól látszik a szivacsos állomány. A csontok nagysága, valamint szerkezeti tulajdonságaik alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy azok felnőtt embertől származnak.

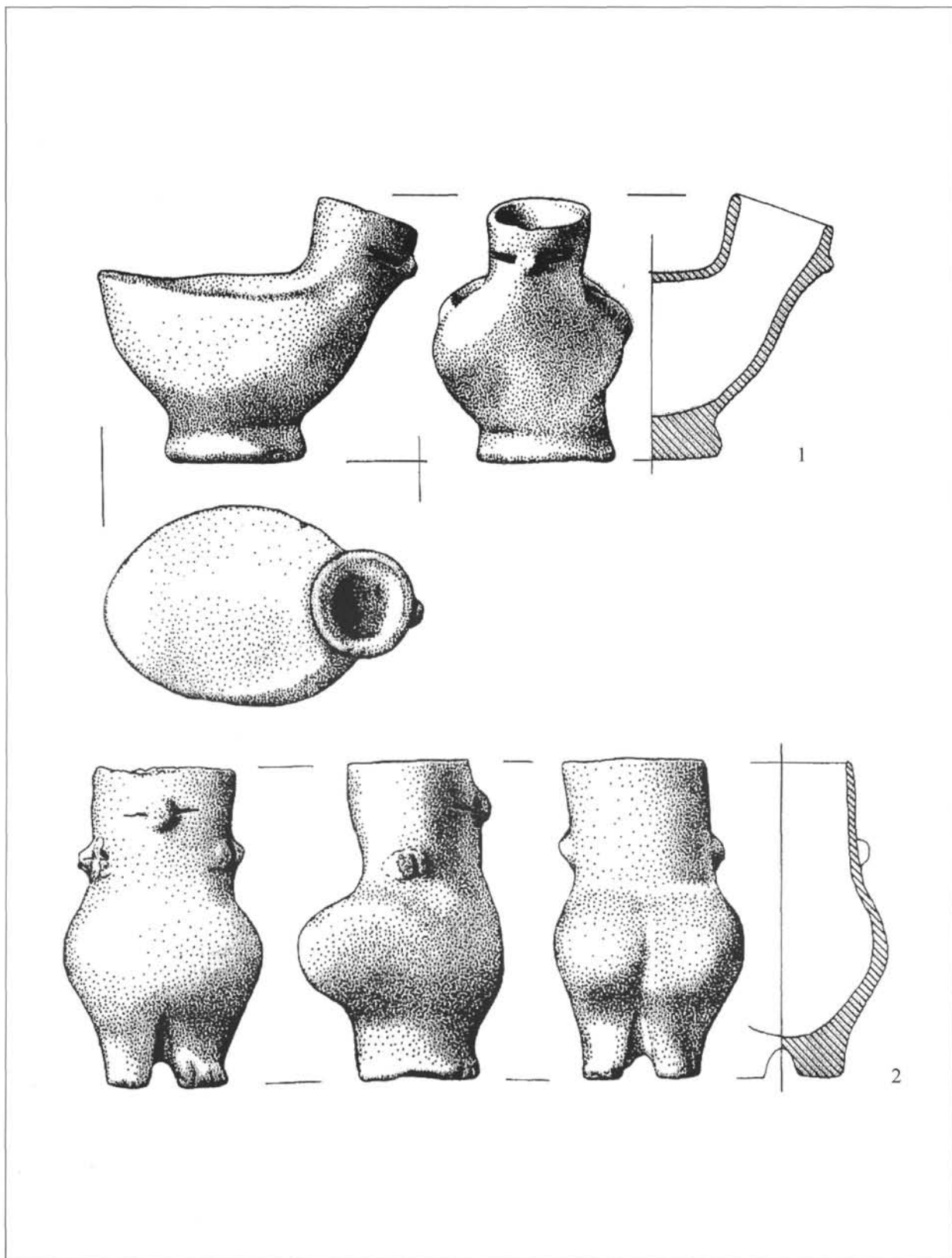
Ezt a véleményünket a legnagyobb csontmaradvány anatómiai jellegei is alátámasztják. Ennek a megközelítően háromszög alakú csontdarabnak a külső és belső felszínén is erőteljes csontkiemelkedés figyelhető meg. Megítélésünk szerint ez a csonttöredék a nyakszirtecsont maradványa lehet, melyen a protuberantia occipitalis externa és interna jól felismerhető. Mindkét kiemelkedés erőteljes, és a külső felületen levő protuberantia occipitalis externa nagysága alapján még azt a feltételezést is megengedhetjük, hogy a maradványok felnőtt férfítől származnak. Ezt nagyobb biztonsággal csak a postcranialis maradványok, vagy fogak alapján lehetne bizonyítani, ilyenek azonban nem állnak rendelkezésre.

Szerencsés esetben, amikor a hamvasztás nem volt tökéletes és az egész csontvázból vázrészek, különösen fogak maradtak meg, pontosabb elhalálozási életkor is meghatározható. Előbbiekből kitűnik, hogy a vizsgálható csonttöredékek csak koponyacsontok maradványai, amelyek az említett pontosabb elhalálozási kor megállapítását nem teszik lehetővé. Van azonban egy 19 x 17 mm nagyságú csonttöredék, amelynek a külső felszínén megítélésünk szerint varrat nyoma figyelhető meg, a belső felszíne viszont teljesen sima. Ennek alapján feltételezhetjük azt, hogy legalább matusus, de az is lehet, hogy senilis, 60 év körül meghalt egyén maradványai lehetnek.

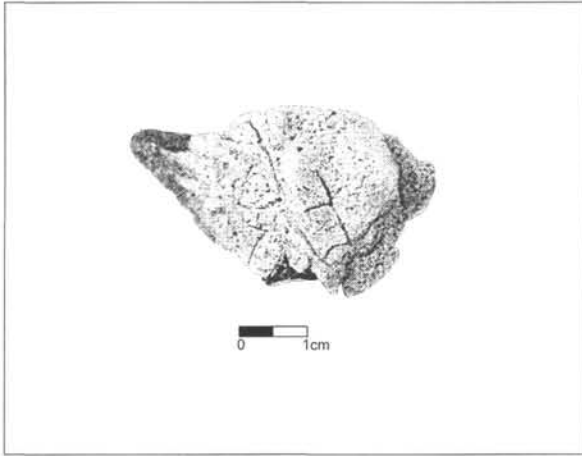
A vizsgálat összegzése

A Hódmezővásárhely-Gorzsa Kovács tanya lelőhelyről származó csontmaradványok egy közepes mértékben hamvasztott matusus, vagy senilis korú, 60 éves életkor körül meghalt férfi koponyájának töredékei lehetnek. Ennek alátámasztására szolgálnak a két legfontosabbnak ítélt csontmaradványról készült és mellékelt felvételek. Posteraniális maradványok nincsenek. Eszerint csak az egyén koponyáját hamvasztották el, illetve csak annak maradványait helyezték a sírba. A leletek részletesebb szövettani, vagy DNS elemzése a hamvasztás miatt véleményünk szerint nem megoldható, mivel a csontmaradványok nagyon törékenyek és az égetés miatt a szerves állomány azokból kiégett.

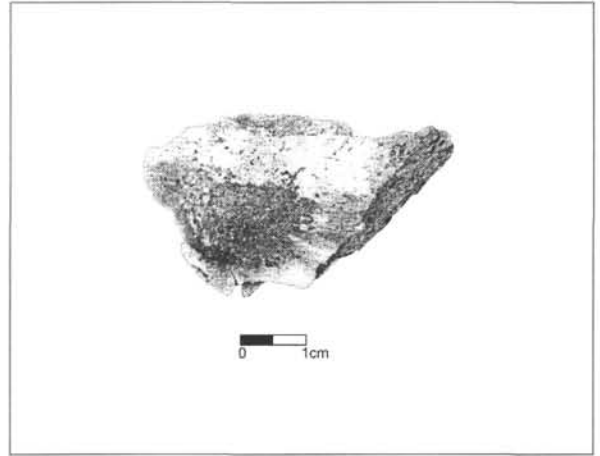
Farkas L. Gyula

1. kép: 1: Felgyő-Újmajor; 2: Gorzsa-Kovács tanya

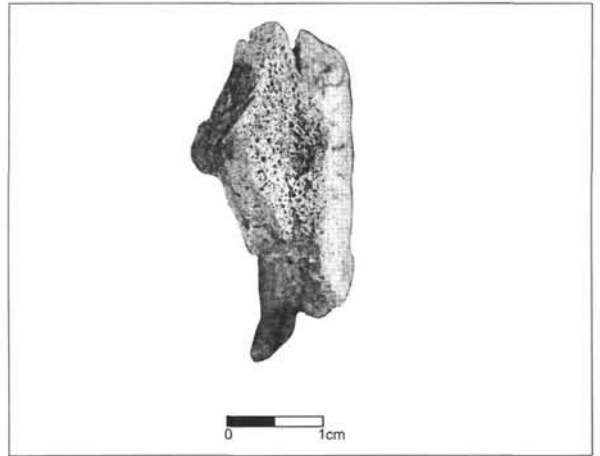
2. kép: Nyakszirtpikkely külső felszíne

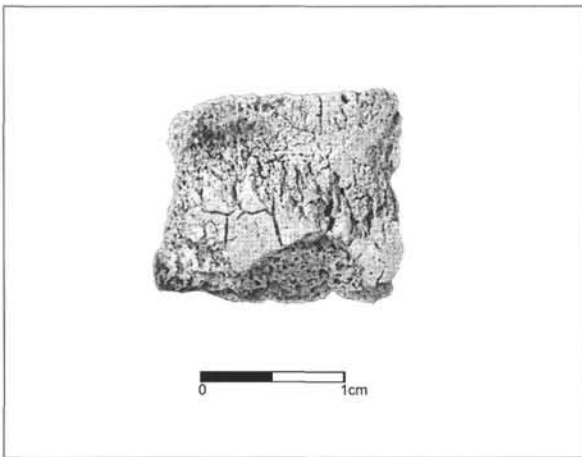
3. kép: Nyakszirtpikkely belső felszíne

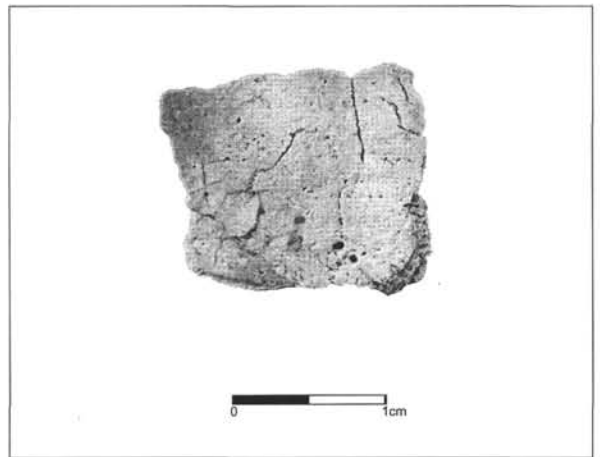
4. kép: Nyakszirtpikkely jobb oldalról

5. kép: Nyakszirtpikkely bal oldalról

6. kép: Koponyacsont töredékének külső felszíne

7. kép: Koponyacsont töredékének belső felszíne

